

KÖNYVSZEMLE

G. Henk van de Graaf: A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690—1795. [Nagyvárad] 1979. 251 l.

A nyomtatásban is megjelent doktori értekezésről az mondható el, ami a külföldi peregrináció területén számos kutatási eredményről elmondható, hogy az nem annyira „készült“, mint inkább „született“. A találkozás örömeiből született. Amint a szerző mondja, „azoknak az embereknek az örömeiből, akik azelőtt nem ismerték egymást, s a találkozásnál egyszerre kiderült, hogy már hosszú ideje útítársak ugyanazon cél felé.“

A szerző, G. Henk van de Graaf holland református lelkész, 1968-ban iratkozott be a Protestáns Teológiai Intézet doktori kurzusára. A könyv tulajdonképpen az 1978-ban megvédett doktori értekezése.

A szerző művében az erdélyi protestáns diákok hollandiai peregrinációjának 1690—1795 közötti időszakát teszi vizsgálatá tárgyává. Az időszak ily merev körülhatárolása kettős célzatú: egyfelől 1690 a Németalföldi Köztársaság életében egy viszonylag békés időszak kezdete; Erdélyben az 1691-ben megjelenő Lipót-féle hitlevél szintén új irányt szab közel egy évszázadon át; másfelől 1795 a kutatás „terminus ad quam“-je, a Köztársaság belső elerőtlenedését betetőző francia megszállás idejének kezdete, Erdélyben pedig a XVIII. század végén a bécsi kormány betiltja a hollandiai egyetemjárást.

A szerző öt hollandiai akadémia keretében kutatja az erdélyi diákok peregrinációját: Leiden, Franeker, Groningen, Utrecht és Harderwijk. Az öt akadémián az Alba Studiosorum Academicarum-ban beírt erdélyi hallgatók időrendi sorrendben való ismertetése teszi a könyv harmadik fejezetét számunkra a tanulmány egyik legjelentősebb részévé. Végigkövethetjük a hallgatók életét és tanulmányi munkáját, betekintést nyerünk a XVIII. századi holland protestáns teológiába és a teológiai oktatásba. Értékes adatokkal szolgál a németalföldi akadémiák professzorairól, a leideni Kollégiumi Tanács régenseiről és alrégenseiről.

Az utolsó fejezet (VI. fejezet), „A peregrináció hatása Erdélyben“ a maga nemében egy kerek egész, és betetőzi Henk van de Graaf értékes művét, de csak annyiban, hogy annak teljességéről egy ehhez hasonló munkából alkothatunk magunknak képet.

Az unitáriusok számára a németalföldi akadémiákra való járás egy közbeeső állomás. A wittenbergi, odera-frankfurti, padovai peregrinációk után következik és folytatódik a bécsi, berlini, jeni, göttingai, majd az angol és az amerikai peregrinációval, hogy a rendkívüli eseteket ne is említsük.

Az unitárius diákoknak a németalföldi akadémiákra való járása már 1616-ban elkezdődött. Makai Nyirő (Rasoris) István unitárius student 1616. nov. 30-án iratkozott be a leideni egyetemre. Henk van de Graaf csak 1690-től kezdi vizsgálatát, s így az 1616 és 1690 közötti időszak, közel háromnegyed század esik ki, amelyben pedig az unitárius peregrinusok nagy számmal vették útjukat a holland főiskolák felé. Számunkra erről a háromnegyed századról kiváló ismeretet adott Kathona Géza, folyóiratunkban nemrég közölt értékes tanulmányával (KerMagv. 85. évf. 1979. 1. szám, 30—39. l.), amelyben 1711-ig mutatja be a külföldön tanuló unitárius diákokat.

Mindkét tanulmányból egy dolog világosan kitűnik: a németalföldi akadémiák közül az unitáriusok nagy számmal a leidenit látogatták, kisebb számmal a franekerit, a többi akadémiákon nem nagyon találkoznak unitáriusokkal. Valószínű oka, hogy mint legelső alapítású akadémiának (1575. febr. 8.) a legnagyobb hírneve és tekintélye a leideninek volt, és nem utolsósorban az arminizmus jelenléte az akadémián.

Az unitáriusok az akadémiákon kívül más híres iskolákban is tanultak. Példa erre Agh István későbbi püspökünk, aki a remonstransok 1634-ben alapított amszterdami szemináriumában is tanult 1734 és 1737 között.

A németalföldi akadémiákon három püspökünk is végezte tanulmányait: Szentábrahámi L. Mihály, Agh István és Lázár István, ezenkívül számos későbbi igazgató, tanár és lelkész. Itt említjük meg, hogy véleményünk szerint Leidenben tanult, de Henk van de Graaf nem említi, Pálfi Benjamin is, aki 1736. aug. 24-én indult Leidenbe. (Vö. Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. 1935. II. 534 l. és Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1888. 40.)

Egyetlen unitárius Lázár István, későbbi püspök, aki tudomásunk szerint megszerezte Leidenben a doktori fokozatot, a filozófiai fakultáson. Tekintettel arra, hogy a könyv nem áll a szélesebb olvasóközönség rendelkezésére, szó szerint idézem Henk van de Graaf sorait: „Toroczkói Lázár István Leidenben rendkívüli módon kapta meg a filozófiai doktori fokozatot: 1774. december 20-án már mint a kolozsvári unitárius kollégium kinevezett filozófiai professzora kérte a leideni szenátust, hogy szűkös anyagi viszonyaira való tekintettel ingyen kaphassa meg a filozófiai doktori fokozatot. Kérését elfogadták azzal a feltétellel, adjon be egy disszertációt. A szenátus iratai szerint azonban rossz egészségi állapota miatt ezt nem adta be, s közben eljött az Erdélybe hazatérés ideje. Így 1775. június 19-én kérte, engedélyezzék, hogy csak néhány tézisből promováljon. Ezt a kérését elfogadták, s így június 30-án elnyerte a »L.A.M. et Philos Dr.« fokozatot »Centuria positionum philosophicarum ex variis Universae philosophiae capitibus delectarum« című disszertációjával.“

Az unitárius diákok nagy többsége a teológiai és a filozófiai fakultást látogatta. Milyen hatást eredményezett a németalföldi teológia és filozófia gondolkozásukban, és hogyan alkalmazták azt itthon? Erre a kérdésre válaszolni még adósok maradunk. Az arminianizmus, voetianizmus, coccejanizmus teológiai légköréből s a teológiai ellentéteket nem kis mértékben komplikáló karteziánus filozófia fellépéséből kétségtelen, hogy az erdélyi peregrinusok hoztak haza magukkal. Eredeti felfogásuk

és a németalföldi szellem hatásvonalát ma már eléggé nehéz meghúzni, de a peregrináció eredményét kétségtelenül ez fogja megadni. Az a tény, hogy Agh István héber nyelvtenán, amely 1734-ben Leidenben végzett tanulmányainak eredménye volt, Albert Schultens orientalista iskolájának hatása nem vonható kétségbe. De nem ilyen egyszerű a megállapítás teológiai és filozófiai vonatkozásban, elég ha csak a 18. századi unitárius teológiát összegezõ Szentábrahám Mihály nagy hittani mûvére gondolunk. Tény, hogy G. Henk van de Graaf könyve egy kissé közelebb vitt a 18. századi holland teológia megismeréséhez.

Fontos szerepet töltöttek be az akadémiták által hazahozott könyvek is. Nem tartjuk érdektelennek e gondolatkörben Kolozsi Márton leideni akadémia könyvérõl szólni, amit a szerzõ talán a terjedelemre való tekintettel nem említ. Isaac Newton 1687-ben Londonban megjelent munkájából, a *Philosophiae Naturalis Principii Mathematica*, amelybõl — René Taton francia tudománytörténész szerint — csupán 250—300 példány látott napvilágot, egyet Kolozsi Leidenben megvásárolt, hazahozta, és az Unitárius Kollégium könyvtárának adományozta; ez ma az akadémiai könyvtárban található. Jõllehet a könyv fizikai vonatkozása, és Kolozsi, aki késõbb kollégiumi tanár lett, nem volt fizikus, hanem nyelvész.

G. Henk van de Graaf könyvét útjelzõnek kell tekintenünk. Kathona Géza kiváló tanulmányával együtt egy téglá unitárius egyháztörténetünk sokszor megkezdett, de mindmáig be nem fejezett épületéhez. Teológiai szempontból visszavezet elõdeink szellemtörténetének közös „találkozási öröméhez“. Mert ezzel jövünk rá arra, amit a peregrinusok követtek: gazdagodni szüntelen szellemiekben és lelkiekben, egyén és a köz javára, így maradunk „útitársak ugyanazon cél felé“!

G. Henk van de Graaf doktori disszertációját a Protestáns Teológiai Intézet adta ki. A könyv külsõ formája a nagyváradi „Crisana“ nyomdávalalat igényes munkájáról tanúskodik.

Rezi Elek

Benkõ Samu: Haladás és megmaradás. Gyoma (MNK) 1979. 571 l.

A szerzõ három évtizede foglalkozik Erdély mûvelõdéstörténeti viszonyainak a feltáráásával, fõként az erdélyi polgári értelmiség kialakulásának a körülményeivel s mindannak számbavételével, amit századokon át az erdélyi magyar értelmiség a közélet, a tudomány, a nevelés, az irodalom terén alkotott. A *Haladás és megmaradás* e munkásság 22 tanulmányának a gyûjteménye.

Benkõ Samu tanulmányaiban adatszerûen ábrázolja három évszázad szellemi életkörülményeit, olyan történelmi viszonyok közepette, amikor az erdélyi társadalmat az elmervedettség jellemezte. Ezzel szemben a külsõ világ hosszú idõn keresztül felkészülési lehetõséget biztosított az erdélyi értelmiségnek. A külföldi tanulmányok után hazatérõ értelmiségi nemzedék a széles néprétegek közkincsévé akarta tenni a haladás eszméit, s meg akarta szüntetni a szellemi kiváltságosság, a társadalom felsõbb rétegei által kisajátított tudás jogait. Ez a törekvés érvényesült az akkori társadalom minden területén. Az irodalomban Szenczi Molnár Al-

bert, Ormos Zsigmond, Apor Péter, Döbrentei Gábor új gondolatokat hoztak felszínre, Bod Péter az oknyomozó történelem szolgálatában munkálkodott, Sipos Pál megteremtette a felvilágosult filozófia alapjait, Beke Sámuel a türelmesség, a felekezetek közötti összefogás mellett foglalt állást, Benkő József a botanika tudományát népszerűsítette, Tessedik Sámuel a mezőgazdaság fejlesztése érdekében megalapította az első hazai szakiskolát, Bolyai Farkas a számtan eredményeit tette közismertté, Pesty Frigyes a közgazdaság és néprajzkutatás tudományában indított el új eszméket és módszereket, Kemény Zsigmond modern szellemű publicisztikával népszerűsítette a felvilágosodás eredményeit, míg Bölöni Farkas Sándor, az irodalom, a különböző egyesületek alapításával és irányításával szerzett elévülhetetlen érdemeket.

A közösség szolgálatában álló értelmiség felismerte, hogy csak az együttélő népek összefogása által lehet új társadalmat teremteni, tudományt művelni és történelmet alkotni. A román nép, hasonló gondolkozású és ugyanezen cél érdekében munkálkodó személyiségeivel, mint N. Bălcescu, Golescu, Gh. Asachi, Gh. Barițiu, Timotei Cipariuval, valamint a német Stephan Ludwig Rothtal, a közös sors- és feladatvállalás szellemében együtt küzdöttek a haladás és a társadalmi igazságosság érdekében. Síkra szálltak a nemzetiségi és felekezeti egyetértés megvalósításáért, közös, újszerű iskoláztatási és népművelési rendszer meghonosításáért.

A szerző az akkori neveléssel kapcsolatban nagyra értékeli az unitáriusok iskoláit, azoknak felvilágosult szellemét és érdemeit.

A tanulmánykötet konklúziójának tekinthetjük azt a felismerést, mely szerint a polgári értelmiség századokkal ezelőtt megtanulta, hogy „önmagát egyetemesen elfogadott mércével mérje: az egyéni célt, közösségi feladatvállalást, az alkotásban elért eredményt aszerint értékelje, hogy mit mutatott az európai szellemi élet hőforrásainak fokmérője“.

Székely László

Köntös-Szabó Zoltán: *Kár volt sirni Jeruzsálemben*. Bukarest 1980. 108 l.

A kisregény Júdás tusakodását, önmaga elől való menekülését írja le. A szerző szerint Júdás árulásának indítóoka a jézusi és júdási hit- és életfelfogás, társadalom- és világszemlélet különbözősége. Jézus a szeretet törvényével akar egy új társadalmat alkotni, Júdás az öszövetiségi Messiás fogalmának félreértése következtében fegyveres tömeget szervez az akkori hatalom megdöntésére. Miután a jeruzsálemi tömeg Jézust mint szabadítót ünnepli, virágvasárnapon Júdás a támadásra Jézustól várja a döntő szót, aki azt visszautasítja, mert meggyőződése, hogy: „aki fegyvert fog, fegyver által pusztul... nem ezért jöttem, hogy eltöröljem a törvényeket, hanem hogy betöltsen azokat“. Júdás kudarc után Jézus ellen hangolja a tömegeket, miközben a lázadók körében is nézeteltérés támad. Ekkor határozza el tehetetlen dühében és csalódása miatti elkeseredésében, hogy elárulja Mesterét. Árulásának valódi oka tehát nem a 30 ezüstpénz, hanem a két felfogás éles ellentéte. A szerző

szerint Jézusnak a mennyekországról alkotott felfogása egy égi, eszményi távoli ország, míg Júdás erőszakkal a mennyekországa gyakorlati világát akarja megvalósítani, kizárólagosan az ő népe javára. Júdás a sikertelenség után harcba száll mindenkivel, Jáhvéval, a Mesterrel, népével, a szadduceusokkal, akik cserbenhagyták, s tébolyultan menekül lelkiismerete elől. Jézus viszont a kereszten is ellenségeiért imádkozik. A könyv érdekes próbálkozás a Júdás-kérdés értelmezésére.

Székely László

SEMĂNĂTORUL CREȘTIN

Revista Bisericii Unitariene din R. S. România

Anul 86

Nr. 3—4.

1980

CLUJ-NAPOCA

CUPRINSUL

Aniversarea a 2050 ani de la înființarea primului Stat Dac unificat și independent	99
Aniversare îndrumătoare	103
30 Decembrie	103

STUDII

István Kovács	
William Ellery Channing	106
Dr. Béla Varga	
William Ellery Channing, teologul	113
Dr. János Erdő	
Channing în limba maghiară	120
Dr. Árpád Szabó	
„Viața desăvârșită“. Fragmente din operele lui William Ellery Channing	138
Dr. Hermann Binder	
De la Marcu pînă la evanghelii	152
Lajos Kelemen	
Freșce din Suatu	157
Jenő Murádin	
Tablou istoric despre libertatea spiritului	164
— — —	
Date privind istoria lui Ferenc Dávid	171
Tamás Kálnoki Kiss	
Caietul de note al lui János Kriza	173
Dr. József Ferenc	
Date privind istoria relațiilor unitariene engleze-maghiare	176
— — —	
Apelul Bisericii ortodoxe române	178

LUCRĂRI OMILETICE

William Ellery Channing	
Urmați pilda lui Dumnezeu	180
Mózes Nyitrai	
Vedeți ce bun este Dumnezeu	192

József Biró	
Calea	195
Ágoston Benedek	
Ce este omul?	197
Gyula Pál	
Pregătiți calea Domnului	199
Sándor Kolcsár, Sándor Keresztes	
Schیțe de predici	200
VIATA BISERICIASCĂ ȘI ȘTIRI	214
RECENZII	222

Colectivul de redacție — Editors

Președintele și redactor responsabil: P. S. S. dr. Lajos Kovács; membrii: dr. János Erdő (redactor responsabil adjunct), dr. Árpád Szabó, Dezső Szabó (redactori), Ferenc Sebe și György András

CHRISTIAN SOWER

Journal of the Unitarian Church in R. S. România

Volume 86

1980

Number 3—4

CLUJ-NAPOCA

CONTENTS

The 2050th anniversary of the first centralised and independent Dacian State	99
Directing anniversary	103
30th of December	103

STUDIES

William Ellery Channing, I. Kovács	106
William Ellery Channing the theologian, B. Varga	113
Channing in Hungarian language, J. Erdő	120
“The perfect life”. Selected passages from the writings of W. E. Channing, Á. Szabó	138
From Mark till the gospels, H. Binder	152
Wall paintings in the Suatu church, L. Kelemen	157
Historical picture about the liberty of the spirit, J. Murádin	164
Data concerning the history of Francis Dávid, ...	171
Note-book of János Kriza, T. Kálnoki Kiss	173
Data regarding the history of the English-Hungarian unitarian relations, J. Ferencz	176
The appeal of the Romanian Orthodox Church	178

SERMONS

Likeness to God; W. E. Channing	180
See that God is good; M. Nyitrai	192
The way, J. Biró	195
What is the man? Á. Benedek	197
Prepare the way for the Lord, Gy. Gál	199
Sermon sketches, S. Kolcsár, S. Keresztes	200
CHURCH LIFE — NEWS	214
BOOK REVIEWS	222

Redacție — Editorial Office

3400 Cluj-Napoca, Bdul Lenin nr. 9, R. S. România. Tel. 146—09.

I.P. Cluj, Municipiul Cluj-Napoca c-da nr. 3037

